

MARIE KRČMOVÁ

VOKALICKÁ SOUSTAVA BRNĚNSKÉ MĚSTSKÉ MLUVY

Mluva obyvatel města Brna nebyla dosud soustavněji popsána. Nejstarší popis moravských nářečí, Bartošova *Dialektologie moravská*,¹ se zmiňuje o mluvě většiny českých obcí v okolí tehdejšího Brna — mnohé z těchto obcí jsou dnes brněnskými předměstími —, o mluvě Čechů ve vnitřním městě však nemluví, i když o mluvě v jiných městech tu poznámky najdeme. Je tomu tak se vši pravděpodobností proto, že Brno bylo v té době pokládáno za město německé.²

Ani v dobách po vzniku samostatného českého státu, kdy se zlepšením politického postavení Čechů ve městě, rozvojem českého školství a vznikem řady českých kulturních institucí, silným přistěhovalectvím z okolních českých obcí a v neposlední řadě i změnou v území města³ změnilo Brno na město s rozhodující početní převahou Čechů, kde český živel stále sílil, nepodnítil zájem o sledování jeho mluvy.⁴ A tak se jazyku brněnských obyvatel dostává pozornosti teprve v posledních letech.⁵ Souhrnnější práce, které zatím vyšly, stať Chloupkova a stať Skulinova,⁶ jsou však míněny pouze jako více méně populární informace o mluvě v jádru města a jeho předměstích a více než hrubou informaci podat nemohou.

Také oblast, v níž Brno leží, můžeme po jazykové stránce charakterizovat na základě starší literatury jen v hrubých obrysech. Brno leží na území hanáckých nářečí, jež jsou diferencována. Město samo i jeho širší okolí patří do tzv. letovicko-mezeříčské skupiny těchto nářečí,⁷ pro kterou je charakteristické to, že stará hanácká změna $y > e$, $u > o$ (dodnes zachovaná v nářečích centrálně hanáckých) pokračovala splynutím hlásek e a e v jediné e , tj. zrušením jejich fonologického rozdílu a jejich fonetickým sjednocením. Podobně splynuly na většině území také hlásky o a o . Původní systém dlouhých samohlásek (vysoké i , $ú$, středové $é$, $ó$, nízké $á$) zůstal zachován na rozdíl od vývoje centrálně hanáckého, kde se obě vysoké hlásky zkrátily.

Na části území letovicko-mezeříčského typu hanáckých nářečí proběhl zvláštní vývoj hlásek o ($< u$) a o ; o se svou výslovností přiblížilo o staršímu a potřeba zachovat mezi těmito hláskami fonologický protiklad vedla ke zužování staršího o , takže dnešní stav je takový, jako by si hlásky o a u vyměnily ve slovech svá místa; v tradičních nářečích tohoto typu se změna promítá i do nových slov.⁸

Podáváme pouze difference ve vývoji vokálů, neboť ty jsou pro jednotlivé typy hanáckých nářečí nejcharakterističtější.

Naše stať má pomoci ve vytvoření obrazu jazyka Brňanů. Zaměřujeme se přitom na jediný užší problém, a to na charakteristiku systému vokálů ve starší vrstvě brněnské městské mluvy (dále SV).

SV rozumíme běžný konverzační jazyk brněnských občanů starších šedesáti let. Informátoři byli voleni podle zásad běžných v dialektologické literatuře, tj. byli jimi místní rodáci příslušného věku, kteří nemají vyšší vzdělání a žili celý život v místě. S ohledem na speciální národnostní poměry v Brně byli voleni informátoři z českých rodin, kteří navštěvovali českou školu.

Za SV pokládáme mluvu početně i mluvně nejdůležitějších vrstev, dělnictva, živnostníků a drobných zaměstnanců. Domníváme se, že především jejich mluvu lze pokládat za základ, z něhož vyrůstá mluva mladší a nejmladší generace obyvatel města, kterou hodláme sledovat v dalších státech.

Naše pozornost je zaměřena na jazyk městský, a proto byla sledována mluva ve čtvrtích skutečně městského charakteru, tj. ve vnitřním městě a ve starých dělnických předměstích, Králově Poli, Zidenicích, Husovicích. V posledních asi 100 letech se tato předměstí, do r. 1919 samostatné obce,⁹ vyvíjela podobně jako vnitřní město: v souvislosti s rozvojem průmyslu tu ustoupila zemědělská výroba jako hlavní zdroj obživy do pozadí a zvýšený pohyb obyvatelstva (přistěhovali se noví zaměstnanci rozrůstajícího se průmyslu) vedl k vytváření podobných sociálních a ekonomických vztahů jako ve vnitřním městě. Přistěhovali obyvatelé, z nichž většina pocházela z širšího okolí města,¹⁰ a také dělníci, docházející denně do továren z blízkého okolí, se podíleli na formování konverzačního jazyka těchto obcí stejně jako tomu bylo ve městě vnitřním. Na rozdíl od vnitřního města, kde byly národnostní poměry poměrně složité, byla však tato předměstí česká.

Situace v ostatních předměstích byla odlišná. Stará zemědělská předměstí¹¹ byla až do svého připojení k Brnu skutečnými vesnicemi, což je na životě obcí patrné dodnes. I přes značný přírůstek obyvatelstva v posledních desetiletích a přes skutečnost, že velká část dnešních obyvatel v zemědělství nepracuje, zůstala tu zemědělská výroba pro charakter obce rozhodující. V těchto předměstích i dnes pracují prosperující JZD, způsob zástavby obce i oblek nejstarších občanek je dosud toho typu jako v širším okolí města, jednotlivá předměstí většinou dosud s jádrem města stavebně nesplynula. Tento stav byl rozhodující především pro formování mluvy nejstarších obyvatel, jež se v podstatě shoduje s tradičními teritoriálními dialekty živými v obcích od města vzdálenějších. Sblížení s mlouvou v jádru města probíhá až u mladší generace, jejíž mluvu zde nesledujeme.

V předměstích, kde byl kdysi silný německý živel,¹² se český konverzační jazyk vytvářel nověji a nelze jej na roveň SV stavět. Podobné jsou i poměry v předměstích nově vzniklých.¹³

Námi sledovaná soustava vokálů je podle našich zkušeností shodná v mluvě šedesátiletých i v mluvě nejstarších občanů. Lze ji tedy pokládat za útvar stabilizovaný a je možno ji jako skutečný systém popsat.

Stabilita samohláskové soustavy SV je ovšem relativní: již v mluvě nejstarších občanů můžeme najít prvky zřetelně „nebrněnské“, hláskové a tvarové formy spisovné a obecně české. Tyto prvky se však objevují jen sporadicky a netvoří skutečný systém. Výraznější tendence k odklonu od stavu, který je v SV základní, zaznamenáváme na příslušných místech.

Fonetická povaha a distribuce jednotlivých vokálů SV se jeví ve srovnání se spisovným jazykem takto:

SV má tyto vokály: *a, e, i, o, u, á, é, ó, (í, ú)*.

A Samohláska *a* je po fonetické stránce shodná se spisovnou. Ve využití hlásky se SV liší od spisovného jazyka jen málo. Samohláska *a* je na místě spisovného *e* v koncovkách měkkých deklinačních typů sklonění substantivního i zájmenného, tj. v gen. a ak. sg. masc. typu *muž (od učitele, hledám Fanóša)*, v gen. sg. masc. typu *stroj* a neuter typu *pole (hnoja, biča, pola)*, v nom. sg. fem. typu *duše (slepica, skrošna, polica)*, v nom. sg. fem. přivlastňovacích zájmen (*naša Liba*). Je i v instr. pl. měkkých typů substantiv (*chlapcama, krojama, slepicama, hospodiňama, kostama, polama*).

K měkkým skloňovacím typům patří v SV také masc. zakončená na *-z, -s, -l (spadl z voza)*.

Tento stav využití hlásky *a* je důsledkem odlišného hláskového vývoje (neprovedení přehlásky *a > e* na konci slov) na většině území Moravy. V instr. pl. jde o analogii ke tvrdému skloňovacímu typu a unifikaci koncovky.

Samohláska *a* je proti spisovnému jazyku frekventovanější také pro odlišné kvantitativní poměry v moravských nářečích jako celku (viz dále).

E Po fonetické stránce se tato hláska odlišuje od odpovídajících hlásky spisovné: brněnské *e* je užší, vyšší, napjatější. Ojedinele najdeme dokonce výslovnost stojící na pomezí mezi *e* a *i* (*fšęcko, viđęla*). Několik případů skutečné změny *e > i* po tupých

sykavkách a po *d, t* naznačuje, že úzká výslovnost *e* k přechodu v hlásku *i* vést může (např. *líhotná, poňiváč, zášifki* — pokud není analogií k *zašívát, fšicko, viděl* — tj. věděl; tvary příslovce *zasi, přeci* by však bylo vhodnější vysvětlovat analogií podle *taki*).¹⁴

Za změnu *e > i* nelze pokládat koncovku *-i* v dat. a lok. fem. zakončených na *-za, -sa, -la*, i když ve spisovném jazyce je u jmen tohoto zakončení v uvedených pádech koncovka *-e*. Jména na *-za, -sa, -la* mají v SV sklonění měkké a koncovky jsou pak zcela zákonitě (např. *ke školi, f pusi*).

Důvod zúžené výslovnosti *e* bývá hledán v bilingvním charakteru města v dřívějších dobách.¹⁵ Není to však výklad dostačující: úzká výslovnost *e* je obvyklá i v jiných hanáckých nářečích, kde o přímém vlivu němčiny nemůže být řeči.

Jev může souviset s existencí systémove zakotveného dlouhého *é*; dlouhé hlásky bývají pravidelně — kromě *á* — vyšší, užší a napjatější než odpovídající hlásky krátké. K dlouhému *é* se mohla druhotně přizpůsobit i výslovnost hlásky krátké.

Nabízí se však i jiná možnost výkladu. Brno leží poblíž okraje horského typu hanáckých nářečí (typ se zúžením původního *o* na *u* a přechodem *o* — vzniklého ze staršího *u* — na *o*). Jak je možno sledovat, na pomezí tohoto typu se objevuje náznak podobného vývoje také u hlásek předních, *e* a *i*. Změna *í > e* pokračuje zrušením této „nenormální“ hlásky tím, že se *e* ve výslovnosti přibližuje staršímu *e*. Pokud má být zachováno minimální fonetické rozlišení, mění se původní *e*, které se zvyšuje. Zrušení fonologického protikladu vede pak ke splynutí obou *e*-ových hlásek, jež mohlo zcela dobře proběhnout právě ve směru *e* původního, nyní ovšem foneticky vyššího. Zvýšené hlásky *e* proti spisovné zvyklosti v případě, kdy stojí ve vokálním systému v protikladu k hláске *e*, je ostatně patrné i v nářečích centrálně hanáckých. Úzká výslovnost původního *e*, tj. *e* v pozicích v podstatě shodných se spisovným jazykem, mohla být pojata do mluvy obyvatel města i v tom případě, že by ke skutečnému podnětu celé změny, k přechodu *í > e*, v jazyce vlastního města nikdy nedošlo: byla totiž běžná v okolních obcích a užívalo ji i obyvatelstvo přistěhovalé z jiných hanáckých míst. Vliv německé výslovnosti mohl pak celý jev ještě podpořit.

Distribuce hlásky *e* se od spisovného jazyka liší jen málo. Ve srovnání se spisovným jazykem není tato hláska v deklinačních koncovkách měkkých typů substantiv a zájmen, kde stojí místo ní hláska *a* (viz u této hlásky).

Ojedinele se v SV objeví náznak změny *i > e*, která je běžná v tradičních dialektech zemědělských předměstí Brna (např. *chođelo, takz*). Nelze vyloučit, že jde o zbytky staršího stavu; informátorka, která těchto realizací užila, je starší osmdesáti let a nedoslýchá.

Za změnu *i > e* nelze pokládat koncovku *-e* v gen. sg., nom., ak. pl. fem. na *-za, -sa, -la* a v nom., ak. pl. masc. na *-z, -s, -l*, i když odpovídá spisovné koncovce *e* u těchto jmen. V SV, jako jinde v tradičních nářečích na Moravě, mají jména tohoto typu skloňování měkké a koncovka je tu tedy vázána deklinačním typem (např. *jde ze škole, tam bily huse velikí, prodávali bicigle*).

I—I'

O realizaci a distribuci dlouhého a krátkého *i* mluvíme zároveň, protože v brněnské mluvě je výrazná tendence dlouhé *i* krátit; krátké *i* může suplovat odpovídající dlouhou hlásku ve všech pozicích (viz pasáž o kvantitě).

Výslovnost této hlásky se od spisovné liší. Brněnské *i* je poněkud vyšší, užší a napjatější.

Důvod tohoto stavu výslovnosti může být, podobně jako u hlásky *e*, ve vlivu výslovnosti brněnských Němců. Při této hláске je však i výklad vycházející z možného přenesení výslovnostního návyku z hlásky dlouhé na hlásku krátkou uspokojivý, a to zejména vzhledem k tendenci k fonetickému splynutí obou *i*.

Ve srovnání se spisovným jazykem má brněnské *i* (*i*) jinou distribuci.

V plném rozsahu stojí v SV *i* (*i*) na místě spisovného *é* ve slovních základech a v koncovkách mužského a středního rodu tvrdých adjektiv (*mlččná polifka, plizenckí pivo, do Videňského Novího Města, vo pjeknim klukovi, na Kartóském hřbitovje*).

Analogickým vyrovnáním lokálu a instrumentálu adjektivní flexe je koncovka *-im* i v instr. sg. masc. a neuter (*s tím krátkim rukávem, pot tím novim kabátem*).

Veškeré údaje o tvarech tvrdých adjektiv v SV se týkají také flexe adjektiv přivlastňovacích (kromě nom. sg.).

V důsledku tvarového vyrovnání adjektivní a zájmenné flexe jsou v SV tyto tvary také v lok. sg. (a analogií vyrovnaném instr. sg.) masc. a neutra slov se zájmenou tvrdou deklinací — *vo tím jedním klukovi, na tím sou knoflíki, za tím stolem*.

Koncovka *é* se nemění v gen., dat., lok. sg. fem. adj. (*na Bratislafske ulici, mladé paři*); podobně se drží toto *é* také v příslušných pádech feminina zájmena *ten* (*za té válki*) a v důsledku tendence ke ztrátě rozdílu mezi měkkou a tvrdou flexí zájmen proniklo i do koncovek zájmen typu *náš* — *té naše se to líbilo, na naše straňe budó kopat || té naši, na vaši straňe*.

Koncovka *i* (*í*) odpovídá spisovnému *é* také v nom. pl. tvrdých adj., a to u masc. neživ. a fem. (*noví stoli, takoví vjeci*). Zrušení rodového rozdílu v pl. vedlo k proniknutí této koncovky i do neutra (*samí pola*). V nom. pl. masc. živ. je v SV stav shodný se spisovným jazykem (*starí lidi, mladí chlapci*).

Tento stav má svůj původ ve staré hláskové změně *é > í*, která zasáhla mluvu Čech a velké části Moravy, ale do spisovného jazyka nepronikla.

V části pozic odpovídá naopak v SV hláska *é* spisovnému *í*. O rozložení tohoto jevu viz dále u hlásky *é*.

Líší se také rozsah užití *i* v koncovkách deklinace měkkých substantiv a zájmen, kde v SV stojí proti spisovnému *i* hláska *u* (*našu továrňu* — viz dále u hlásky *u*).

V ak. sg. masc. typu *předseda* odpovídá v SV spisovnému u hláska *i*, např. *potkal Kalini, pozdraj sódruka přecedi*. Jde o jev tvaroslovný, o provedení genitivu-akuzativu u mužských a-kmenů.

O Hláska *o* odpovídá po fonetické stránce hláске spisovné a ani její distribucí se SV od spisovného jazyka v zásadě neodlišuje.

V tradičních nářečích v zemědělských předměstích Brna je situace jiná; hláska *o* tu bývá často, zejména v koncovkách, náhradou za spisovné *u* v důsledku provedení hanácké hláskové změny *u > o* a následkem dalšího splynutí nového *o* s *o* původním. V SV není po této změně stop.

Pouze ve vokativu sg. fem. typu *duše* se vyskytuje hláska *o* v pozici neshodné se spisovným jazykem (SV *dušo milá* — spis. *duše milá*). Je to důsledek analogického vyrovnání ke tvrdé deklinaci. Příklady jsou málo frekventované, protože vokativu se, kromě oslovení osob, užívá málo.

U — Ů O obou hláskách mluvíme zároveň, protože stejně jako u hlásek *i* — *í* nastává v SV velmi často krácení dlouhého *ú*, jež může být bez ohledu na pozici ve slově a hláskové okolí nahrazeno svým krátkým protějškem (viz dále pasáž o kvantitě).

Fonetická realizace této hlásky se od spisovné neliší.

Poněkud se v SV odlišuje její rozmištění ve slovech a tvarech. V koncovkách měkkých typů substantiv a zájmen stojí samohláska *u* na místě spisovného *i*. Užívá se tak v dat., lok. sg. masc. a neuter typu *stroj, pole* (*ke stroju, na kraju, na polu*) a v ak. sg. fem. typu *duše* a zájmen typu *náš* (*našu tetu, viděla studňu*).

Důvod tohoto stavu je nutno hledat v historickém vývoji hlásky *u*; její změna v *i* neproběhla na Moravě v zásadě na konci slov a i uvnitř slova je časté zachování původního *u*. Podobný stav je v trad. nářečích brněnských předmětí (*břuch, polóbnôt*); městská mluva se až na lexika-

lizované expresivně zabarvené případy (*čuju v tím náké podraz*) v rozložení hlásky *i* a *u* v kořeni slov shoduje se spisovným jazykem (*plíca, klika, břich*).

Á Dlouhé *á* se po fonetické stránce shoduje s *á* spisovným. Ojedinele zachytíme náznak výslovnosti *á*, která je běžná v mluvě předměstí Líšně a která je charakteristická pro širokou oblast hanáckých nářečí na jih od Brna (*vizrůla, prodáváři*). Realizace *á* nejsou v SV obvyklé.

Užití *á* se ve většině případů neodlišuje od spisovného jazyka. Na místě spisovného *i* stojí *á* v koncovce dat. a lok. pl. fem. typu *duše a píseň (slepícím, škrošňám, f studňách)*.

Spisovný stav koncovek je mladší, je výsledkem analogického vyrovnání ke tvarům přehlasovaným, zejm. k instr. typu *dušemi*.

Rozsah užití *á* je v SV jiný také v důsledku odlišných kvantitativních poměrů v moravských nářečích jako celku — viz dále pasáž o kvantitě.

Ě Výslovnost této hlásky v SV se od spisovné liší. Brněnské *é* je vyšší, užší a napjatější.

Využitím hlásky *é* se SV liší od spisovného jazyka velmi podstatně.

Především není hláska *é* v pozicích obvyklých ve spisovném jazyce; v SV ji nahrazuje hláska *i* (*i*) — viz u této hlásky.

Samohláska *é* se však vyskytuje v mnoha pozicích jiných. Stojí na místě spisovného tautosylabického *ej* v superlativní předponě adjektiv a adverbii (*něvječi, nédál*), v komparativní příponě adjektiv *-ejší* (a adverbialní nářeční *-ejš*, např. *pjekněši, něvěš*), v imperativní koncovce sloves (*dě, zavole*), v ak. sg. deklinace zájm. *on* (*za ně*) a uvnitř slov tam, kde na švu základu a odvozovací přípony nebo předpony tautosylabické *ej* vzniká — *něsem, nědu*; analogickým vyrovnáním proniklo *é* i do 3. os. prés. slovesa *býti* — *něni* (podle *něsu, něseš*).

V substantivní koncovce *-ej* (*zlodej, prodej*) změna nenastává. Nezachytili jsme ji také ve kmeni subst. *vejce* (obvyklejší je forma *vajičko*).

Často odpovídá brněnské *é* spisovnému *i*. Tento jev je pravidelný v tvaroslovných koncovkách tvrdého typu adjektivní deklinace. Samohláska *é* se tu objevuje v nom. sg. masc. (*veselé, mladé, špinavé*), v gen., dat., lok., instr. pl. všech rodů (*zelených, unaveném, vo žádnech, českéma*). V plurálu jsou tyto koncovky také u adjektiv přivlastňovacích.

V důsledku analogického vyrovnání lok. a instr. sg. adj. masc. a neuter není v instr. předpokládaná koncovka *-ém*, ale *-im* (*z hlóipim klukem, s takovim děckem*).

Tendence ke tvarovému vyrovnání flexe zájmenné s flexí adjektivní vede k alternacím typu *f tech továrnách* — *f těch továrnách*.

I ve kmeni slov je hláska *é* velmi častá (*bévat, umévat, tédeň, zétra*). Distribuce tohoto jevu není z hlediska dnešního stavu brněnské mluvy a spisovného jazyka zachytitelná jinak než výčtem všech slovních základů, kde v SV *é* proti spisovnému *i* je.

Rozmístění hlásky *é* v pozicích, kde má spisovný jazyk *i*, je výsledkem historického vývoje původního tvrdého *y*.

Pro přehlednost odkazujeme na psanou podobu spisovné češtiny, kde se následkem pravopisné tradice grafém *y* zachoval. Hláska *é* odpovídá tedy po všech konsonantech kromě sykavek tomu spisovnému *i*, kterému v grafice přísluší grafém *y*.

Tento vztah není zcela přesný: v důsledku odlišných kvantitativních poměrů v moravských nářečích jako celku je někdy spisovné *i* (psané *y*) v SV pouze zkráceno a změna *y* > *é* tu není (viz dále pasáž o kvantitě), např. *dím, mládo, kíta, bít, umít*.

Po sykavkách je situace poněkud jiná, a to nejen proto, že tu spisovný jazyk přestává být svou psanou podobou vodítkem. Spisovnému *i* odpovídá po nich obvykle *i* (*i*), ale také *é* a stav výslovnosti je i u jednotlivce rozkolísaný (např. *célit* || *ceítit* || *ciítit*, *vozék* || *vozik*, *nožéček*, *sítka*). Poměrně pravidelně je *é* v deminutivních koncovkách *-ík, -íček*, jež se v SV reflektují jako *-ék, -éček*. V jiných případech je obvyklé zachování hlásky *i*.

Hlásky *é* odpovídá spisovnému *i* také v gen., dat. a lok. sg. fem. zájmen typu *naš* (*té naše Máti, bez vašé mamínki*). Nejde tu o jev hláskoslovný, ale o tvarové vyrovnání ke tvrdě zájmenné flexi.

Již v mluvě nejstarších obyvatel města není hlásky *é* realizována pravidelně ve všech pozicích, kde bychom ji předpokládali. Bývá nahrazována ve shodě se spisovným jazykem hláskou *í(i)* — *do teho mlína*. Hláskový sklad shodný se spisovným je pravidelně u slov intelektuální slovní zásoby (*víhoda, vílet, vístava*). I zde však bývá obvykle kráceno (viz pasáž o kvantitě). Spisovná podoba je také u substantiva *stríc, striček* ve smyslu označení rodinného vztahu, v jiných případech jde o realizace náhodné.

V případě subst. *stríc* jde podle našeho povědomí o vědomou diferenciaci od „vesnické“ podoby *stréc*, jež zůstává vyhrazena pro poněkud expresivní označení muže z venkova.

Koncovka *é* ustupuje v zájmeném sklonění typu *naš* podobě spisovné (*naši*). Není to věc hláskoslovná, ale přechod k jinému deklinačnímu typu.

Dosti často bývá brněnské *é* (vzniklé z *y*) nahrazováno dvojhláskou *ej*. Fonetická podoba tohoto *ej* je přitom až na výjimky odlišná od výslovnosti spisovné a obecně české. První komponent dvojhlásky je velmi výrazný, často zachovává i kvantitu hlásky *é*, zatímco *i*-ový element je pouze naznačen na konci spojení (*svobodnéž, pseička, néjde*). Spojení má pak charakter skutečného diftongu, zatímco ve spisovném jazyce i obecně češtině jde o dvojici blízkou spojení vokálu a konsonantu.

Výskyt realizací s *ej* nelze vyloučit pouhým vlivem spisovného jazyka; *ej* se totiž prosazuje i v pozicích se spis. jazykem neshodných, a to tam, kde je běžné v obecně češtině. Je tedy nutno v tomto případě s vlivem obecně češtiny počítat, i když kontakty Brna s oblastí vlastních Čech, kde je obecná čeština domovem, nebyly, zvláště ve starší době, příliš živé. Kompromisní realizace diftongu ukazuje na to, že jde o působení na starší systém, v němž nebyly pro prosazení nové hlásky, respektive dvojhlásky, dostatečné podmínky.

Ó Výslovnost této hlásky se shoduje se spisovnou.

Ve srovnání se spisovným jazykem, kde je tato hlásky málo zatížena, je v SV, a to ve shodě se stavem ve všech hanáckých nářečích, využito *ó* značně.

V SV se objeví tato hlásky pravidelně v pozicích známých ze spisovného jazyka (*balkón, móda*).

Kromě toho stojí *ó* všude tam, kde je ve spisovném jazyce dvojhlásky *ou*. Vyskytuje se tedy ve slovních základech (*kóknót, bróček, móka, bóda, sókat, hlópe*), v odvozovacích příponách substantiv, adjektiv i sloves (*dedóšek, kocór; fšemohóci, kvetóci*; v temat. příponě II. třídy sloves — *sednót, vilitnót, písknót*) a v deklinačních koncovkách (v instr. sg. fem. subst. typu *žena* — *komvó, krávó, vlnó*; v instr. sg. fem. rodových zájmen a v témže pádě zájmen bezrodých — *s tó tvó sósetkó, se mnó*; v ak. a inst. sg. fem. tvrdých adjektiv — *má mladó ženu, pudeš Novó ulicó*). V důsledku

neprovedení historické změny *u > i* na konci slov na Moravě (k tomu viz více u hlásky *u*) je toto *ó* v SV také v deklinačních koncovkách typů měkkých (subst. typu *duše* a *píseň* a *kost* — *ďefčícó, hospodiňó, vjecó* || *častějšiho vjeci*) v zájmeném sklonění zájm. *ona* — *s ňó*; ve sklonění přivl. zájmen typu *náš* — *z vašó ceró*). Pravidelné je *ó* v paradigmatu číslovek *dvá, (v)obá (vo dvóyhoďnách)*.

Ó je silně frekventováno v konjugační koncovce 3. os. pl. prés. sloves. U sloves I., II. a III. třídy odpovídá spisovnému *-ou* (*vezó, pišó, zavínó, lehnó si, šijó, malujó*); v sloves IV. třídy je monopolní koncovka *-ijó* (*prosijó, umijó, hodijó, spijó*). Odpovídá spisovné koncovce *-ejí* a její hlásková podoba v SV je důsledkem moravského hláskového vývoje (viz u hlásky *u*). V. slovesná třída má v SV obvykle koncovku stejnou jako ve spisovném jazyce (až na zkrácení koncového *i* — viz pasáž o kvantitě — *volaji, spivaji*); analogií ke koncovkám ostatních slovesných tříd zde koncové *ó* také proniká (*řikajó, majó* || *řikaji, maji*), v SV však není příliš časté.

Užívání hlásky *ó* není ani u příslušníků nejstarší generace důsledné. Pod tlakem spisovného jazyka se prosazuje občas, ne však pravidelně a důsledně, také spisovné *ou*, a to často v téže větě s podobami domácími (*s taková tou kapkou, šel sem tó vesničó kousek, přišla za našou Janou*). Realizace tohoto *ou* není vždy shodná se spisovnou výslovností. Kompromis mezi tradičním výslovnostním návykem a spisovným jazykem vede podobně jako u samohlásky *é* (viz výše) k vytváření zvláštní „brněnské“ podoby této dvojhlásky se zřetelně převažující první částí, která mnohdy podržuje i kvantitu *ó* obvyklou v SV, a velmi málo výraznou, jen slabým názvukem naznačenou složkou druhou (např. *tadi se mnóu, na Francouškó, bíla pokojškóu*).

Odehlyky od staršího stavu jsou u hlásky *ó* méně časté než u systémově stejně umístěného *é* (viz výše).

Kvantita

SV má pět samohlásek krátkých (*a, e, i, o, u*) a tři samohlásky dlouhé (*á, é, ó*). Poměr mezi dlouhou a odpovídající krátkou samohláskou je stejný jako ve spisovném jazyce.

V emfazi mohou být všechny vokály prodlouženy. V důsledku střetávání tendence prodlužovat vokály v určitých pozicích (viz dále) se stavem spisovným mohou být naopak všechny dlouhé hlásky realizovány také jako polodlouhé.

Při běžném poslechu SV se přesvědčujeme, že zde existují, a to i mimo případy emfatického prodloužení, dlouhé samohlásky *i* a *ú*. Nejsou to však samostatné fonémy: ve všech pozicích mohou být nahrazeny odpovídajícími vokály krátkými bez nejmenší újmy obsahu sdělení (*povidá, probuďim, česáňi, z Besedňiho domu, mužes, pruvod, domum, pul domu, muj*); krácení zasáhlo také *i* vzniklé vývojem ze staršího *é* (*vokinko, do Videňského Novího Mňesta, malí decko*). V SV můžeme však mluvit pouze o tendenci krátit dlouhé *i, ú* po zrušení jejich fonologického protikladu. Vedle případů zkrácení najdeme mnoho případů s realizací zřetelné kvantity a pro výslednou realizaci není přitom rozhodující ani osobnost mluvčího a tempo její mlavy ani kontext. Krátí se i ve slovech intelektuální slovní zásoby (*vichova, umišle, ustav*). To ovšem neznamená, že by totéž slovo v téže větě nemohlo být vysloveno také s kvantitou. Případy se zkrácením jsou však o něco častější.

Důkazem toho, že se v případě realizace kvantity vokálů *i* a *ú* střetává tendence k jejich krácení se snahou kvantitu zachovat, jež je podporována vlivem spisovného jazyka a také stavem tradičních nářečí v okolí města, kde jsou vokály *i* a *ú* součástí

systému, je poměrně častá realizace polodélek u těchto vokálů. Častěji je přitom polodélka u hlásky *i*, vokál *u* bývá krácen plně.

Nejčastěji je výslovnost *i* v těch pozicích, kde se s obecnou tendencí ke krácení střetává kvantita vázaná tvaroslovně (délka v *l*-ovém přičestí — viz dále — *bíl, umíl, šíl*; koncovka nom. pl. masc. na *-ec* — viz dále — *Němeč, kluč; polodélka je však i v jiných pozicích, např. pláteňictv, hudebňk, voňi dělajt*).

Tyto kvantitativní poměry podléhají v mluvě mladší generace obyvatel města dalšímu vývoji.

Důvod tohoto krácení samohlásek *i, ú* je těžko hledat. Mluva obyvatel města se jím odlišuje od tradičních nářečí v širším okolí, kde kvantita zachována je. Vzhledem k tomu, že materiál naznačuje možnost krácení také u samohlásky *á* (hl. v koncových slabikách slov — *povídám, sóseltkam* — nejde-li ovšem o náhodné jevy mluvenostní), mohlo by jít o důsledek bilingvního prostředí, v němž se formovala mluva mnoha generací obyvatel města. V mluvě mladší generace, která již tímto prostředím neprošla, je však jev důslednější, takže výklad neuspokojuje.

Krácení starého *i, ú* je systémovým rysem nářečí centrálně hanáckých; přenesení tohoto jevu však nenavštěvují údaje o pohybu obyvatelstva: míra přistěhovalectví z této oblasti do Brna nebyla podle známých údajů tak značná, aby mohla vést ke zvrácení staršího stavu.

Za těchto okolností se domníváme, že může jít především o jev vlastní všem útvarům mluvené češtiny kromě tradičních nářečí, totiž tendenci krátit vysoké samohlásky (tendence je dobře patrná v obecné češtině, ale také v hovorovém spisovném jazyce — *řikám, paňi Nováková, sousedovum, na stul*); v brněnské mluvě byl tento jev posílen vlivem centrálně hanáckým a snad i působením německé výslovnosti.

SV se od spisovného jazyka liší dále v některých jednotlivostech:

a) Ve shodě s celým moravským územím je v SV vokál krátký proti spisovnému dlouhému v jednoslabičných infinitivech (*cpat, brat, nest, dat*) a v jejich odvozeninách (*donest, vizut*).

b) Podobně je ve shodě s poměry na celé Moravě krátkost proti spisovné délce v některých jednoslabičných substantivech mužského rodu (*mak, hrach*) a dvouslabičných substantivech ženského a středního rodu (*žaba, skala, blato*).

Případy uvedené ad a a b souvisí s vývojem ražených intonací na konci doby praslovenské. Vývoj vedl ve slovech dvouslabičných, kterými v té době byly zmíněné typy, v mluvě Čech ke dloužení ražené slabiky. Na Moravě zůstal zachován stav starý.

c) Oproti spisovnému jazyku je kvantita pravidelně u samohláskových kmenů v přičestí minulém činném (*nehcěl, šel, vrátil, pospichál, začál, bil, dál*). Pod tlakem spisovného jazyka bývá občas realizována jako polodélka, ojedinele je výslovnost shodná se spisovnou.

d) Obvyklá je polodlouhá (resp. dlouhá) realizace koncového *i* v nom. pl. životných masc. (*Němci, chlapi, mládenci, stárci*).

e) Dlouhá je koncovka nom. masc. číslovek *dvá, (v)obá, tři, štiri || štiri (tam bili tři štiri slóžici)* při životném řídicím jméně.

f) V důsledku tvarového vyrovnávání adjektivní a zájmenné flexe ve prospěch tvarů adjektivních jsou odlišné kvantitativní poměry v nom. sg. fem. zájmen typu *ten (ta naša Alena || tá naša Alena)*.

Kvantita v typech uvedených za c—f je značně rozkolísaná a zejména u mladších mluvčích rychle mizí.

Závěr

Stav samohláskové soustavy SV nám umožňuje zařadit brněnskou městskou mluvu do širšího rámce hanáckých nářečí, na jejichž terénu Brno leží. Mluva obcí v okolí města patří, jak již bylo řečeno, k letovicko-mezeříčskému typu hanáckých

nářečí. Mluva obyvatel města se odlišuje od tohoto zázemí především v těchto rysech:

a) V městské mluvě nezachycujeme charakteristický letovicko-mezeříčský vývoj hlásek *u* (změna $u > o > o$) a *y* (změna $y > e > e$).

b) V městské mluvě není až na nepatrné náznaky živá specifická fonetická realizace hlásky *á* (*á*).

Výrazně se odlišuje městská mluva poměry kvantitativními. Ztráta fonologického rozdílu mezi *u* — *ú*, *i* — *í* je jedním ze základních rysů městské mluvy.

V ostatních rysech se samohl. soustava v celku shoduje se stavem v okolních tradičních nářečích. Došlo tedy v SV k setření těch specifických rysů hanáckých nářečí, které jsou nejvíce diferencovány, totiž rozdílu ve vývoji krátkých vokálů. Rozdíly ve kvantitě nejsou, hlavně při vyšším mluvním tempu, tak nápadné.

Důvody tohoto vývoje lze hledat především ve vývoji osídlení města, kde prudký přírůstek obyvatelstva, zabezpečovaný přistěhovalectvím především z bližších i vzdálenějších míst Moravy, a také denní styk s dojíždějícími pracovníky v zaměstnání vedl ke stírání nejnápadnějších rysů jednotlivých teritoriálních dialektů a k vytváření obecné hanáčtiny. Ve vokalismu můžeme za rysy této obecné hanáčtiny pokládat právě charakteristický vývoj dlouhých vokálů a do značné míry i ztrátu kvantity u dlouhých vysokých vokálů. Nemáme možnost sledovat počátky tohoto vývoje. Domníváme se však, že kořeny je nutno alespoň pro vnitřní město hledat přinejmenším v době, kdy zde docházelo k intenzivnějšímu přírůstku obyvatel, souvisejícímu s rozvojem průmyslu, tedy nejméně před sto až stopadesátí lety.

SV podléhá neustále dalšímu vývoji. Působení spisovného jazyka a dalších prestižních jazykových útvarů, tj. jazykových útvarů pocitovaných jako kulturnější (v našem případě je tak pocitována především běžná mluva hlavního města státu Prahy, tedy obecná čeština), najdeme v mluvě i těch nejstarších mluvčích. Vliv těchto útvarů je však sporadický. Odráží se především v distribuci jednotlivých hlásek, kde se objevuje přechod na rozmístění spisovné (např. není zcela důsledně samohláska *á* v koncovkách měkkých deklinačních typů; kolísání je především v lok. pl. fem. typu *duše kůžím* // *kůžám*, *f ulicích*, *v ručnících*). Fonetická povaha jednotlivých hlásek ovlivněna není (úzká výslovnost *e*, *é*, *i* se drží); u vokálů *é*, *ó* nejde při jejich záměně dvojhláskami *ej*, *ou* o změnu výslovnosti, nýbrž o skutečnou náhradu hlásky nářečního původu hláskou spisovnou — eventuálně obecně českou, i když výsledná realizace není obvykle foneticky stejná jako hláska spisovná.

O zcela vnějškovém zasažení vokalismu SV spisovným jazykem svědčí četné hyperkorekce u mluvčích usilujících o kulturnější mluvní projev (např. *lidí tam bílí defakto uzavřené*, *kor staré lidí se trápí*, *do imperijalistického tábora*) a také hojně kombinace domácích hláskových prvků s jediným prvkem spisovným (*já mám rač takovi to drobné uhli* apod.).

Se změnami v soustavě vokálů nelze směřovat změny v tvaroslovném systému (např. přechod fem. na *-za*, *-sa*, *-la* ke tvrdému sklonění), i když se v rozmístění hlásek odráží.

Vokální soustava mluvy mladší generace Brňanů, která z tohoto stavu vyrůstá, je prestižními útvary národního jazyka zasažena ve větší míře. I tu se mění především distribuce hlásek, jejich fonetická povaha se jeví jako značně stálá. Vývoj této mluvy nejde však jednoznačně směrem ke spisovnému jazyku, ale probíhá zde složitý proces konsolidace mluvy celého města Brna, na němž se podílejí i dosud živá hanácká nářečí.

UKÁZKY

Marie Vincencová, Brno-Královo Pole

No tet, bilo to tak, a večer mně slečna Mercová volá a povídá, potte se kóknót, ta žabička je na pavlaču. Tak sme se pođivali, no a Libuška mněla aji dvacetníček f kapci. Tet, za štrnázdđňi přide paňi Pocholátová a povídá, přectafte si, já musim jít do škole, naša Libuška lže, paňi učitelka mně psala. No tak šla do školi. Ale tenktád říkala, naša Libuška nelže.

Žofie Valouchová, Brno-Královo Pole

Gdesi tadí f tech ulicich, jag je Kolárova, tam snad bila tá, jag bich to řekla, musim mluvit trochu česki, že, tag bila, chođilo se na robotu, vite, tam se klóкло tím, klukátkem, volávali na robotu, vite, takové ten jako richtár nebo co, vite. A tak, je to už dlóho, já su moc stará — aňi ne, ale já moc pamatuju teda, a na fšicko si tak šlovjek nemože spomněl, jak to fšecko bilo.

Anna Široká, Brno

Fspominám si, jako đecko f obecné školi gdiš sem bila, že sme chođili vđicki večer pro čerstvó vodu na pítí, poňevaž ve vodovodech sme mněli jenom mněkou vodu, se říkalo mněká voda ze Svatki. A tak sme chođili dıckı ze žbánema na Přadláckó, tam bili takóvi domi, Hláfkovi domi se říkalo, ti bili, Přadlácká, kuz Bratislavské, Marksově, a tam f téy domey bili studňe a tam bila moz dobrá pítná voda. Tak tam sme ždıckı chođivali, vite, ze žbánama, a to naša maminka povídala, no, s toho je neļpěčí káva, protože s té, s té mněké vodi káva dobrá něžňi, jenom s té. A tak sme ždıckı večer šli pro tu vodu.

Alberta Vlková, Brno-Medlány (ukázka trad. nářečí zeměd. předměstí Brna)

Já sem mněla sestru v Nedvjeđici. A najedno, mi sme tam, diš von přišel s té, s té, s teho Ruska, tak mi sme tam bili, to teda sme bili dobře a bili sme tam, a, von na to sestru držal, vona mu vopucovala botke a to, a tak voňi, diš von vodešel, tak voňi mu psali, tam do té Prahi. Abe přišel k ňim, že mo to rozmluvıjó, vite, ale von nepřišel, aňi nevodepsál, až za štirıcet let, uš jak se stala vdovó tadí přišlo psañi, že se na ňo nezlobı a že přijede do Medlánek.

POZNÁMKY

¹ F. Bartoš, *Dialektologie moravská II*, Brno 1895, 158—199.

² V r. 1900 bylo podle údajů ze sčítání lidu, zaznamenávajícího obcovací řeč obyvatel, v městě Brně 35,7% Čechů a 63,4% Němců. Údaje z roku 1921 udávají pro vnitřní město již poměr zhruba opačný, což bylo dáno nejen vývojem osídlení a změněnou politickou situací, ale i tím, že sčítání bylo prováděno podle skutečné národnosti občanů.

³ Administrativním rozhodnutím bylo v r. 1919 spojeno s jádrem města, tzv. vnitřním Brnem, dvacet tři do té doby samostatných obcí, a tak bylo vytvořeno Velké Brno; jeho územní rozsah v podstatě odpovídá dnešnímu okresu Brno-město. Součástí Brna se staly obce dělnické nebo převážně dělnické, Královo Pole, Husovice, Židenice s Juliánovem, ale také mnohé obce typicky zemědělské. Většina připojených zemědělských obcí byla česká (Maloměřice, Obřany, Řečkovice, Medlány, Žabovřesky, Komín, Jundrov, Kamenný Mlýn, Kohoutovice, Bohunice, Lískovec, Tuřany a Slatina), jen některé měly obyvatelstvo převážně německé (Komárov, Černovice, Heřpice, Přízřenice, Brněnské Ivanovice).

Územní sklad města byl dotvořen připojením Líšně (1944), Bystrce, Kníniček, Mokré Hory, Holásek a Nových Moravan (1960).

⁴ Byl popsán pouze brněnský argot v Nováčkově práci *Brněnská plotna*, Brno 1929.

⁵ Mluva dvou brněnských předměstí byla popsána v diplomních pracích, které vznikly na filosofické fakultě UJEP v Brně za vedení prof. Lamprechta (Z. Lewszyszynová, *Mluva Brna-Obřan*, Brno 1953, rkp.; R. Pivodová-Blažíková, *Městská mluva líšeňská*, Brno 1964, rkp.).

Některých charakteristických rysů mluvy Brňanů si všímá v disertační práci M. Jelínek, *Slohotvorné prostředky R. Těsnohládky v románech z brněnského prostředí*, Brno 1949, str. 160n., rkp. Souhrnnou informaci o jednotlivých jazykových útvarech užívaných brněnskými občany při mluvním styku s poukazem na jejich difference a další vývoj podává stat J. Chloupek, *Dnešní jazyková situace v Brně*, Brno v minulosti a dnes IV, 1962, 223—230. Stav tradičních nářečí na

území města zachycuje článek Skulinův, *O tradiční mluvě v předměstích Brna*, Brno v minulosti a dnes IV, Brno 1962, str. 230—233; pozornost je tu zaměřena jen na základní rysy vokalickeho systému.

⁷ Viz B. Havránek, *Česká nářečí*, Československá vlastivěda III, Jazyk, Praha 1934, str. 174n.

⁸ O tomto horském typu hanáckých nářečí se zmiňujeme proto, že podle Bartošových údajů (Bartoš, op. cit., str. 179n.) zasahoval až do obcí, jež jsou dnes brněnskými předměstími (Komín, Kniničky).

Podle našich zkušeností jsou některé jeho charakteristické prvky zachytitelné i dále na jihovýchod. Typ nebyl dosud v odborné literatuře detailně popsán. Jeho vývoj vysvětluje v rámci charakteristiky a výkladu vývoje fonologického systému hanáckých nářečí A. Lamprecht, naposledy v práci *Vývoj fonologického systému českého jazyka*, Brno 1966, str. 83 n.

⁹ Viz pozn. 3.

¹⁰ Údaje ze sčítání lidu z r. 1930, které jsou k dispozici (O. Peterka, *Vzrůst města Brna a jeho osídlení*, Brno 1938, str. 17), udávají pro 85% obyv. Brna dřívější bydliště v Zemi moravsko-slezské; pokud nepocházeli přímo z Brna, měli většinou své poslední bydliště v nejbližších okresech.

¹¹ Viz pozn. 3.

¹² Viz pozn. 3.

¹³ Nově vznikla po r. 1918 předměstí Černá Pole a Pisárky. V současné době rychle vznikají nová sídliště na okrajích města.

¹⁴ Podobný vývoj hlásky *e* je v některých případech v nářečích horského typu (např. v deminutivní koncovce *-ek* — *bělík*, *vuzelík*, v lok. sg. fem. *v izbi*, v lexikalizovaném *videt*). Za upozornění na tuto skutečnost děkuji univ. prof. Lamprechtovi a ScC. Balharovi.

¹⁵ Tímto způsobem vysvětluje úzkou výslovnost např. J. Chloupek v citovaném článku (viz pozn. 5).

DAS VOKALISCHE SYSTEM DER BRÜNNER SPRACHE

Der Aufsatz ist eine synchronische Beschreibung des vokalischen Systems in der Sprache der ältesten Bewohner der Arbeitervororte und des Stadtzentrums von Brno (Brünn) im Vergleich mit der Hochsprache.

Phonetisch gesehen stimmen die meisten Vokale mit denen der Hochsprache überein. Abweichend ist die Aussprache der Vokale *e*, *é* und *i*; diese sind höher, enger und gespannter als die hochsprachlichen.

Markante Unterschiede gibt es in bezug auf die Ausnutzung einiger Laute. Deutlich ist das Brünner (und gemeinhannakische) *é*, *ó* an Stelle des hochsprachlichen *ej* und *i* (geschrieben als *ý*) und *ou*. Diese Laute treten jedoch auch in der Redeart der ältesten Einwohner gegen den hochsprachlichen (und gemeintschechischen) Diphtongen *ej*, *ou* zurück. Die phonetische Realisation der Diphtonge weicht von der hochsprachlichen ab, der zweite Teil des Diphtonges ist in der Regel stark abgeschwächt. Der Ersatz der Monophtonge durch die Diphtonge tritt bei den älteren Einwohnern nur sporadisch auf. Für die anderen Vokale ist kennzeichnend die Verwendung der hinteren Vokale an Stelle der entsprechenden vorderen in den Deklinationseendungen (*naša studňa, na polu*). Das ist darauf zurückzuführen, daß in den mährischen Mundarten die historischen Lautwandel nicht stattgefunden haben und infolge der nachfolgenden analogischen Ausgleichsprozesse.

Ein deutlicher Wesenszug der älteren Schicht der Brünner Sprache ist der Verlust der phonologischen Gültigkeit bei den hohen Vokalen. Dieser Stand entspricht der Realisation in den Dialekten der mittleren Hanna, weicht jedoch von der Aussprache in der nächsten Umgebung der Stadt ab. Vom phonetischen Standpunkte aus ist jedoch die Qualität dieser Vokale und ihre Distribution auf bestimmte Typen bisher bemerkbar. Ansonsten sind die qualitativen Verhältnisse denen im Bereich der hannakischen Mundarten analog.

Im ganzen kann man das untersuchte vokalische System als gemeinhannakisch charakterisieren. Dadurch hebt es sich von den Zustand ab, der in der nächsten Umgebung der untersuchten Stadteile herrscht (mithin auch von dem Stand in einigen weiteren Vororten), wo bei älteren Einwohnern die traditionelle hannakische Mundart des Typus Letovice-Mezeříčí bisher lebendig ist.